

Naar aanleiding van *A Life of H.L.A. Hart*¹

Maurice Adams*

In november 2004 verscheen bij de Oxford University Press, van de hand van Nicola Lacey, de al lang aangekondigde biografie van H.L.A. Hart. Als liefhebber van het genre kan ik inmiddels zeggen dat het wachten de moeite heeft geloond. Ik zal mijn kaarten maar meteen op tafel leggen: het is een mooi boek geworden, waarin het leven van Hart op een empathische en beklijvende, ja zelfs ontroerende wijze wordt geëvoeerd. De kwaliteit van deze biografie heeft ongetwijfeld veel te maken met het feit dat de biografie goed bevriend was met de wat oudere Hart. Het lijdend voorwerp wordt dan ook consequent bij zijn voornaam geduid: '[...] since I have tried to bring alive on the pages the complicated, very human man whom so many readers of his academic work think of as the impersonal icon, H.L.A. Hart, I have decided (albeit with reservations) to retain the use of 'Herbert' in the text.' (p. xvii) Tevens heeft Lacey na de dood van Hart in december 1992, ongelimiteerde toegang gekregen tot zijn archieven – briefwisseling, wetenschappelijke notities, dagboek en dergelijke meer –, en voerde ze talloze gesprekken met vele van zijn persoonlijke vrienden, collega's en studenten. De lijst terzake in het voorwoord is indrukwekkend, en leest als een 'Who is who in (legal) philosophy today'.² Dat alles heeft uiteindelijk niet alleen geleid tot een inzicht in de diepste en soms pijnlijke zielenroerselen van Hart, maar ook tot begrip over de context waarin zijn wetenschappelijke werk tot stand is gekomen. Voeg daar aan toe dat Harts echtgenote het niet nodig heeft geacht de biografie te autoriseren – Lacey heeft werkelijk de totale vrijheid gekregen –, en het beeld is compleet. Het boek is *a labour of love* geworden, geschreven door iemand die op rechtstheoretisch vlak een stevige reputatie geniet.³ Een mooie combinatie van factoren.

* Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Antwerpen.

1 N. Lacey, *A Life of H.L.A. Hart. The Nightmare and the Noble Dream*, Oxford: Oxford University Press 2004, xxii + 422 p.

2 Neil MacCormick werd overigens niet geïnterviewd, wat opmerkelijk is aangezien hij een formidabele monografie schreef over Harts gedachtegoed (N. MacCormick, *H.L.A. Hart*, London: Edward Arnold 1981), en ook goed bevriend was met hem. Met dank aan Arend Soeteman voor de opmerksaamheid terzake.

3 Lacey zelf is jaren verbonden geweest aan de University of Oxford, en is nu hoogleraar strafrecht en rechtstheorie aan de London School of Economics.

In dit 'review'-artikel wil ik een drietal paden bewandelen: ingaan op een aantal aspecten van het leven van Hart, wat bemerkingen plaatsen bij de relatie tussen leven en werk, en ten slotte een aantal aspecten uitlichten die wellicht een frisse blik kunnen werpen op Harts gedachtegoed.

Leven

Lacey verwijst in de ondertitel van haar boek – 'The Nightmare and the Noble Dream' – naar een van de latere publicaties van Hart.⁴ Een passende verwijzing die, zo zal blijken, de discrepantie tussen het private en publieke personage nauw typeert. Het beeld van Hart dat na lezing van deze biografie beklijft, is dat van een sociaal en intellectueel uitermate gevoelig man, behept met en geplaagd door een gebrek aan zelfvertrouwen; een man die zichzelf begrijpt en ervaart als een geestelijk en sociaal gemankeerde *outsider*, niet in staat om betekenisvolle relaties met zelfs zijn intieme naasten aan te gaan, maar die desondanks door het grote publiek als een intellectuele *insider* van het establishment wordt gezien én bewonderd. Misschien komt hij juist daardoor gelijktijdig als een sympathiek, dynamisch, geëngageerd, warm en zelfs herkenbaar individu op ons over. Het is in ieder geval deze paradoxale ambiguïteit die Lacey in haar boek als *Leitmotiv* van Harts leven heeft genomen, en dit op voornamelijk drie concrete niveaus.

In de eerste plaats is er de ambiguïteit ten aanzien van zijn joodse afkomst, door zich te manifesteren als liberale individualist (en atheïst) en zich niet te beroepen op die joodse identiteit: Hart wenste niet als lid van een etnische groep of ras te worden aangezien of aangesproken, maar vooral op zijn individualiteit. Tegelijkertijd was er zijn grote behoefte aan 'belonging', en zijn trotse bewustzijn ten aanzien van die joodse identiteit. Typerend voor het laatste is de anekdote waarin hij tegenover zijn opvolger Ronald Dworkin opmerkt dat het verwonderlijk is dat de leerstoel voor *Jurisprudence* te Oxford de laatste decennia nooit door een Engelsman werd bezet. Wanneer Dworkin daarop zegt: 'But you are English', repliceert Hart zelfbewust: 'No, I'm Jewish.' (p. 271)⁵

4 Met name H.L.A. Hart, 'American Jurisprudence through English Eyes: The Nightmare and the Noble Dream', 11 *Georgia Law Review* 1977, p. 969 e.v.

5 John Griffiths deed me de suggestie dat Lacey van deze bemerking wellicht meer maakt dan nodig, omdat in het toenmalige Engelse bewustzijn joods zijn evenzeer als een nationaliteit zou worden gezien als een identiteit. En in de mate dat men het als een nationaliteit zag, kon men dan niet tegelijk joods en Engels zijn. Hart zou dat Engelse bewustzijn dan hebben geïnternaliseerd.

Herbert Lionel Adolphus Hart werd geboren in 1907 in de schoot van een welgestelde kleermakersfamilie, en groeide op in het stadje Harrogate in het graafschap Yorkshire in het noordoosten van Engeland. Het was een plaats waar de joodse bevolking, hoewel niet probleemloos, op een min of meer natuurlijke wijze integreerde in de plaatselijke bevolking en organisaties, zonder daarmee haar eigenheid te verliezen. Hart bleek al snel uitzonderlijk begaafd, en werd naar één van de twee *public schools* in de omgeving gestuurd (*Cheltenham College*) die voor joodse kinderen een apart *Jewish House* hadden ingericht. Het was volgens Hart zelf 'a very, very English – almost military – public school', en hij was er bepaald niet op zijn gemak: hij was niet thuis in de snobistische en sportieve cultuur van de school, en voelde er zich als jood afgezonderd. Toen de economische omstandigheden zijn vader dwongen om hem naar een andere school te sturen (*Bradford Grammar School*), kwam dat voor de jonge Herbert als een geschenk uit de hemel. De daarop volgende jaren blijken tot de gelukkigste uit zijn leven te behoren: hij werd er intellectueel gestimuleerd, de atmosfeer was er ontspannen, en hij voelde er zich vooral gewaardeerd om zijn individuele kwaliteiten en niet om zijn afkomst. Deze behoefte om als individu erkend te worden blijkt een van de constanten in zijn leven. Steeds wanneer hij met de een of andere vorm van discriminatie wordt geconfronteerd, blijkt hij daar afstand van te kunnen nemen door zich te beroepen op de 'aristocratie van het intellect': antisemitisme was wat hem betreft een volstreekte belediging van de rationele geest.

Hart kreeg een beurs om vanaf 1926 'Greats' (een mix van klassieke talen, oude geschiedenis en filosofie) te studeren aan New College, een van de colleges van de Universiteit van Oxford. Ook daar blonk hij uit, en liet hij een grote indruk na op zijn docenten. Het lijkt dat hij gedurende zijn studententijd nauwelijks met antisemitisme in aanraking komt. Hoewel Lacey dat wat onwaarschijnlijk acht omdat dat niet past in het tijdsbeeld, heeft in ieder geval Hart zelf nauwelijks iets over antisemitisme tegen zijn persoon gedocumenteerd. Het geluk dat hij te Oxford heeft ervaren zal waarschijnlijk wel het een en ander te maken hebben gehad met het feit dat reeds toen zijn intellectuele capaciteiten boven iedere twijfel verheven waren, maar zeker ook met zijn afkomst en de relatieve rijkdom waarin hij als student leefde.⁶ Dat maakte het in ieder geval mogelijk om zich te engageren in allerlei *establishment* contacten waarin hij zich liet kennen als de *quintessential Englishman*, wat volgens Lacey tot gevolg had dat zijn joodse afkomst minder scherp in de verf werd gezet. In een significante passage

6 Het contrast met de ervaringen van zijn joodse jaargenoot en tevens rechtstheoreticus Julius Stone is wat dat aangaat schrijnend. Zie hierover met name p. 33-36.

schrijft ze daarover dat 'Herbert risked internalizing the very snobbery and prejudice which, at an intellectual level, he rejected so firmly', en verder dat 'the tension between an underlying sense of Jewish identity and an intellectual commitment to its moral irrelevance was almost certainly the occasion for at least some of Herbert's perplexities'. (p. 265)

Wanneer Hart zich vervolgens vanaf 1932 als advocaat aan de balie te Londen engageerde, bleek hij ook daar succesvol. En dit ondanks dat hij, aldus een brief aan Isaiah Berlin, na verloop van tijd een hekel begon te ontwikkelen ten aanzien van zowel het 'a-social character of my sort of legal work (tax evasion and the like)' als de wat hem betreft 'narrow superficial and reactionary manifestations' van de beroepsgroep (p. 112). In 1984 aanvaardde hij overigens desondanks en blijkbaar met veel genoegen een *honorary QC*, na in 1966 een *Knighthood* te hebben geweigerd. De enige significante antisemitische ervaring die hij had gedurende deze jaren te Londen, was de afwijzing in 1935 van het lidmaatschap van de *Oxford and Cambridge Club* omwille van zijn ras. De gebeurtenis sloeg in als een bom, maar opnieuw schudde hij dit van zich af als zijnde een gebeurtenis van volstrekte domheid van anderen en een irrationele ontkenning van zijn individuele waardigheid.

Isaiah Berlin heeft blijkbaar eens gezegd dat 'there was something broken about Herbert' (p. 265), en hij doelde daarmee op Harts ambivalente houding tegenover zijn joodse afkomst. De interessante vraag is natuurlijk of die 'brokenness' oorzaak dan wel gevolg is van zijn houding. Hebben we hier te maken met een intellectuele twijfelaar die ook ten aanzien van zijn identiteit geen vaste emotionele voet aan de grond krijgt, of gaat het om iemand die omwille van het heersende antisemitisme zich publiek en privaat niet al te zeer wil identificeren met die joodse identiteit en zich juist daarom wil laten voorstaan op zijn individualiteit? Ik veroorloof me de bedenking dat dit aspect van Harts identiteit door Lacey weliswaar scherp in de verf wordt gezet, maar minder sterk uitgewerkt. Ook na het lezen van dit boek blijven vele vragen terzake over.

In 1937 ontmoette hij zijn toekomstige vrouw Jeniffer Williams, dochter van een rijke *upper class* diplomaat. Hart, die ongeschikt werd bevonden voor militaire dienst, verrichtte op aanbeveling van haar gedurende de Tweede Wereldoorlog werkzaamheden met een zware verantwoordelijkheid bij de Britse geheime dienst MI5, in het bijzonder in de contraspionage. Hoewel Hart legendarisch slordig was, stak hij ook daar uit. De grootste crisis in zijn leven beleefde Hart op latere leeftijd. Toen Jeniffer Hart, lid van de Engelse communistische partij in de jaren dertig, tijdens een televisie-uitzending in

1983 openhartig sprak over haar vooroorlogse contacten met de Sovjet-Unie, publiceerde de *Sunday Times* een artikel waarin werd geïnsinueerd dat Hart via zijn echtgenote had gespioneerd voor de Sovjets. Het was de tijd waarin een aantal Engelse sovjetpionnen werd ontmaskerd (met name Anthony Blunt, met wie Hart tijdens zijn tijd bij MI5 een tijdje een bureau deelde, en Guy Burgess), en de situatie leidde uiteindelijk tot totale ontreding bij Hart, met langdurige opname in een psychiatrisch hospitaal wegens depressie tot gevolg. Lacey begrijpt die depressie als het resultaat van het feit dat de episode hem confronteert met het gevoel een buitenstaander te zijn van het Engelse establishment, establishment waaraan hij ondanks zijn individualisme toch zo hecht.

Een zelfde ambiguïteit treffen we aan ten aanzien van de tweede rode draad die Lacey in Harts leven ontwaart: die ten aanzien van zijn seksuele geaardheid. Zoals gezegd ontmoette Hart kort voor de oorlog te Londen Jennifer Williams – de instigator van deze biografie overigens⁷ –, die in dit boek wordt gepersonifieerd als een briljante, onderhoudende, uitgesproken, onconventionele en seksueel zeer actieve vrouw. Al voor hun huwelijk in 1941, liet Hart haar in brieven weten homo-erotische gevoelens te hebben. Doorheen het boek is dit een steeds weerkerend gegeven, en het wordt opnieuw aangegrepen als illustratie van de discrepantie tussen het private en publieke personage ('The Nightmare and the Noble Dream'). Wellicht dat hier inderdaad een relatie ligt met de baanbrekende liberale politiek-filosofische geschriften die Hart heeft gepubliceerd, en vooral dan zijn befaamde gedachtewisseling met Lord Devlin zoals weergegeven in *Law, Liberty, and Morality*.⁸ Dat geschrift was in ieder geval het directe gevolg van de reactie van Devlin op het werk van de zogenoemde Commissie Wolfenden, die eind jaren vijftig adviseerde om de Engelse zedelijkheidswetgeving (waaronder die ten aanzien van praktiserende homoseksuelen) drastisch te liberaliseren naar het model van het schadebeginsel van J.S. Mill. Maar daar staat dan weer tegenover dat dit onderwerp voor Hart slechts de aanleiding vormde voor het ontplooiën van fundamentele opvattingen over de relatie tussen recht en publieke moraal, opvattingen die veel verder reiken dan zedelijkheidswetgeving alleen.

Revelerend en onthutsend zijn de pagina's waarin Lacey relaas doet van de intieme relaties die Jennifer Hart ontwikkelt met een aantal van de nauw-

7 Jennifer Hart-Williams, die na als ambtenaar te Londen te hebben gewerkt als *Fellow* in geschiedenis aan Somerville College verbonden is geweest, publiceerde zelf een aantal jaren geleden overigens eveneens een (auto)biografie. J. Hart, *Ask me no more*, London: Halban 1998 (met een voorwoord van Isaiah Berlin).

8 Oxford: Oxford University Press, 1963.

ste vrienden van Hart zelf, met name dan de conservatieve (!) filosoof Michael Oakeshott en, vooral, Isaiah Berlin. Over vooral die laatste affaire staan opmerkelijke zinnen te lezen in dit boek: Berlin biechtte tot twee maal toe aan Hart op dat hij verliefd was op diens vrouw, en Hart speelde alsof hij dit allemaal niet begreep. Uit deze biografie blijkt nochtans duidelijk dat Hart zich ten volle bewust was van de intieme relatie die zijn echtgenote met Berlin ontwikkelde (zie in het bijzonder de pagina's 177 en 237). Zijn vriendschap met Berlin leed er echter niet onder. En de onverwachte ontdekking van Jennifer Hart dat Berlin zich had verloofd met zijn toekomstige vrouw, een gebeurtenis die aanleiding gaf tot groot verdriet van Jennifer Harts zijde, leidt ook niet tot extra spanning binnen het huwelijk van de Harts.⁹ In ieder geval, de tolerantie van Hart inzake deze kwestie is zeer groot. Hoe deze tolerantie te plaatsen? Situeert die zich in zijn meer fundamentele liberale opvattingen? Eerder lijkt me deze houding gewoonweg het pragmatische resultaat van het feit dat Hart, gegeven onder meer zijn homo-erotische gevoelens en de naar eigen beleving beperkte sociale vermogens, niet bestand is tegen de ontwikkelde seksualiteit van zijn vrouw (zijn vrienden leveren hem in zekere zin dan een dienst)? Opmerkelijk is het wel.

In de derde plaats, en toch wel heel opvallend, is er de grote onzekerheid over zijn intellectuele capaciteiten, en de daarmee samenhangende angst te worden ontmaskerd als een 'intellectual fraud'. Hoewel reeds voor de Tweede Wereldoorlog Hart regelmatig werd voorgesteld om terug te keren naar Oxford om er filosofie te doceren, accepteerde hij pas na de oorlog, op achtendertigjarige leeftijd, een aanstelling aldaar. Vanaf het begin van zijn academische carrière echter, ervoer hij het tegemoetkomen aan de academische standaard die hij voor zichzelf had gezet als een bijna onoverkomelijke verantwoordelijkheid. Steeds beklagde hij er zich in zijn dagboeken over dat hij niet in staat was om de 'schijn' hoog te houden. 'To be a fraud is bad enough, but to be an unsuccessful one is humiliating.' (p.129) Toen Hart in 1953 op de leerstoel voor rechtsfilosofie werd verkozen, had hij in ieder geval nauwelijks iets gepubliceerd. Zijn reputatie onder de plaatselijke filosofen was echter groot (zoals die van Isaiah Berlin trouwens, die bij benoeming op de leerstoel voor politieke filosofie ook weinig had gepubliceerd). Toen in 1961 zijn opus magnum *The Concept of Law* werd gepubliceerd kon

9 In de biografie van Berlin wordt deze buitenechtelijke affaire overigens anoniem besproken. De biograaf van Berlin, M. Ignatieff, wenst er bovendien niet zo heel veel woorden aan te besteden. Zie met name p. 210 en 217 van Berlins biografie: M. Ignatieff, Isaiah Berlin. A Life, London: Chatto and Windus 1998 (lezing van deze biografie kan ik overigens eveneens aanbevelen, omdat op het persoonlijke vlak het wat Hart en Berlin betreft echt om 'parallel lives' gaat).

hij nauwelijks aanvaardde dat het boek al te positief werd besproken (hoewel tegelijkertijd een zekere erkenning erg belangrijk voor hem was). Zelf had hij het over 'a wretched book' (p. 233). De twijfels over de kwaliteit ervan waren er in ieder geval al van in het begin, maar het is vooral de kritiek die hij van zijn opvolger, Ronald Dworkin,¹⁰ heeft ervaren die, zo blijkt uit het laatste hoofdstuk, blijkbaar veel innerlijke onrust teweegbracht. Hart wist zich nauwelijks raad met die kritiek, en dat geeft aanleiding tot een aantal fascinerende passages in deze biografie. Toen hij bijvoorbeeld eind jaren zeventig werkte aan een nieuwe editie van *The Concept of Law*, waarin onder meer zou moeten worden ingegaan op die kritiek van Dworkin, sloeg de angst, zo blijkt uit dagboeknotities, toe:

'Quit panic-generating! But remember there is time and a larger framework may present itself into which these revisions fit and mistakes calmly confronted: Stand back! [...] So pick up task (struggle with my soul) (a) to do this large task at all (b) to be able to be honest about errors without wrecking the book [...] Courage and calm both needed (fantastic at 72!) [...] Last night kept awake for a time by panic thought about this! Why not cool: what does it matter to confess errors even as large as this at my age? (Life of errors: why have I had succes?)' (p. 336)¹¹

De kritiek van Dworkin, samen met een wankelende gezondheid, is Hart, zo blijkt, onder de huid gaan zitten. Inmiddels weten we waar het herwerken van *The Concept* toe heeft geleid: het bekende *Postscript* dat in 1994 postuum wordt gepubliceerd, en dat al een aantal jaren volop bediscussieerd wordt.¹² Lacey merkt daar terecht over op dat

'the quality of the "Postscript" is uneven, and scholars are divided in their view of whether it enhances Herbert's reputation. The intensely sad story of its writings does, however, give real insights into the nature of Herbert's intellectual and emotional life, as well as some disturbing glimpses of the costs of exceptional professional success' (p. 353).

10 Voor het eerst naar buiten gebracht in het befaamde artikel 'Is Law a System of Rules?', *The University of Chicago Law Review* 1967, p. 14 e.v. (later opgenomen als het tweede hoofdstuk van *Taking Rights Seriously*), een artikel dat Hart, zo blijkt, maar steeds opnieuw ter hand neemt maar niet kan doorgronden.

11 Tekenend is ook de reactie die hij geeft wanneer een collega scherpe kritiek levert op de slordige redactionele afhandeling van zijn editie van *Of Laws in General* van Jeremy Bentham. Het gevoel van schaamte blijkt zo groot dat Hart tegenover een collega zelfs bekend zelfmoord te willen plegen. Zie p. 311-312.

12 Zie bijvoorbeeld J. Coleman (ed.), *Harts' Postscript. Essays on the Postscript to the Concept of Law*, Oxford: Oxford University Press 2001.

Maar Lacey vervolgt met te stellen dat

‘[t]here is sadness, too, in Dworkin’s side of the story. When he read the “Postscript”, he was shocked both to think how long Herbert had been working on it and by what he felt to be its angry tone: “it is written as if he had never met me. We could have talked about it”. Dworkin found intensely depressing this evidence of the gulf which had opened up between him and the man whose work had been his original inspiration’ (p. 353).

Dworkin’s reactie is in ieder geval in het licht van deze biografie toch wat opmerkelijk, aangezien Lacey in het laatste hoofdstuk een levendig beeld schetst van de rivaliteit die zich gaandeweg heeft ontwikkeld tussen Hart en zijn opvolger, een rivaliteit waarin vooral Dworkin ‘[keeps] “uping the ante” in his poker contest with Herbert!’ (p. 349) De vraag die uiteindelijk rest is of het niet beter ware geweest indien Hart zijn creativiteit volledig op het eigen veld had geëtaleerd, in plaats van op defensieve wijze een uitwedstrijd aan te gaan.¹³

In 1968 besloot Hart voortijdig de leerstoel voor rechtsfilosofie te verlaten, omdat hij meende capabel noch opgewassen te zijn tegen de intellectuele druk die die positie met zich meebracht.¹⁴ In zijn latere jaren wijdde hij zich aan de studie van Bentham en aan een aantal belangrijke administratieve taken, die hij met veel plezier en toewijding vervulde. Het vacateren van de leerstoel geeft aanleiding tot boeiende pagina’s over de actieve bemoeienis van Hart met zijn opvolging. Toen Hart in 1955, het moment waarop *The Concept of Law* nog niet was gepubliceerd maar wel al figureerde in de hoorcolleges die hij verzorgde, ‘undergraduate’ tentamens moest corrigeren, stootte hij op het tentamen van een dan 23-jarige Amerikaanse student. Tegenover een van zijn promovendi, de later bekend geworden strafrechtswetenschapper Herbert Morris, drukte hij zijn ongerustheid uit over de fundamentele kritiek die het tentamen bevatte voor de opvattingen die later in *The Concept of Law* terug komen. De naam van de student? Ronald Dworkin!

13 Bijvoorbeeld door zich te concentreren op een nadere uitwerking van de ‘theory of obligation’ in *The Concept of Law*. Zie hierover *infra* meer.

14 Opnieuw rijst hier een parallel met Isaiah Berlin die om dezelfde redenen zijn leerstoel voor politieke en sociale filosofie vroegtijdig vaarwel zegt.

Relatie leven en werk

Lacey zegt over haar boek dat

[m]y rule of thumb was to use the personal material which shed light on the development of his ideas and the course of his career. But this, it turned out, was usually the case, because Herbert Hart himself moved seamlessly back and forth in his diaries between personal and professional preoccupations, and sought increasingly to draw links between them. Though some readers may feel that I have been too generous in my use of the personal material [...] my judgment was that it was essential to any interpretation of him as a whole person' (p. xix-xx).

De opzet van Lacey is gedurende haar onderzoek voor deze biografie blijkbaar geëvolueerd: in plaats van een louter intellectuele biografie, heeft ze uiteindelijk ook en misschien zelfs vooral de biografie van een intellectueel geschreven. Het boek is dan ook doordeesemd met heel wat persoonlijke details, die inderdaad soms van de meest intieme aard blijken. Het is een benadering die voor Lacey als feministische rechtstheoretica ongetwijfeld wezenlijk is: begrip van een leven krijgt men slechts door het private en publieke als een geheel te zien. Maar het is desondanks opvallend dat leven en werk vaak wat los van elkaar lijken te worden behandeld, althans niet altijd op elkaar worden betrokken. Ook de huidige *Professor of Jurisprudence* te Oxford (John Gardner) merkt in zijn bespreking van het boek van Lacey op dat ze het leven en werk van een van zijn voorgangers op een niet-geïntegreerde wijze heeft besproken. Met een zekere instemming overigens: '[Lacey's] critical commentary on Hart's philosophical progress is woven almost seamlessly into the touching narrative of marriage, career, fatherhood, and friendship – but fortunately not by representing the former as a metaphor for or reflection of the latter.'¹⁵

Dit doet de vraag rijzen naar de toegevoegde waarde van het biografische genre. Onder welke voorwaarden kan de biografie van een intellectueel niet alleen intellectueel voyeurisme zijn (wat het onvermijdelijk ten dele ook altijd zal zijn)? *In casu*: is het nodig al die intieme details te kennen om het rechtsfilosofische werk beter te begrijpen of te interpreteren? Wat de laatste vraag aangaat, persoonlijk geloof ik niet dat kennis over het private leven zoals die blijkt uit dit boek, heel veel toevoegt aan ons begrip van het werk van Hart. Het was trouwens uitdrukkelijk niet de opzet van Lacey om in een

15 Ten tijde van het indienen van deze bijdrage nog te verschijnen in de *Law Quarterly Review* 2005.

nieuwe interpretatie daarvan te voorzien (zie p. xxii). Ook in dat opzicht is deze biografie van geheel andere aard dan die van, zeg, een staatsman, waaruit bijvoorbeeld een meer verklarend want abstract inzicht in de aard van politieke verhoudingen in een bepaald tijdsbestek zou kunnen voortvloeien. Onder meer dit aspect, dat wil zeggen de prominente aanwezigheid van Harts meest intieme leven in deze biografie, heeft inmiddels tot een controverse aanleiding gegeven in de *London Review of Books*. In zijn bespreking van het boek stelt Thomas Nagel van New York University dat 'I felt that I was learning too much that was none of my business. Hart was a figure notable, and admirable, for his discretion, reserve, and unpretentious dignity. The turmoil that went on beneath that surface was his affair', en Lacey's 'claim that personal material is needed to write an intellectual biography is a pretence'.¹⁶

Ook de hierboven geciteerde mening van Gardner lijkt te bevestigen dat in die zin de toegevoegde *wetenschappelijke waarde* van het boek van Lacey gering is, want ook hij benadrukt (en prijst zelfs) de eerder losse behandeling van de relatie tussen leven en werk van Hart. Toch lijkt me de evaluatie van Gardner feitelijk niet helemaal juist, omdat het boek steeds de suggestie wekt dat er tussen Harts leven en delen van zijn werk toch wel een min of meer directe relatie ligt. Het lijkt immers onwaarschijnlijk dat, wat tenminste de expliciet 'maatschappelijke' geschriften betreft, zijn latente homoseksualiteit irrelevant is geweest voor het befaamde debat dat Hart met Lord Devlin heeft gevoerd. En de kracht van zijn opvattingen tegen de doodstraf hebben met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid iets te maken met de wijze waarop hij zijdelings betrokken raakte bij gebeurtenissen die leidden tot de executie van een spion tijdens de Tweede Wereldoorlog (zie hierover de pagina's 99-100). Daarmee wil ik niet de suggestie wekken dat Hart anders niet tegen de doodstraf zou zijn geweest, maar wel dat zijn maatschappelijk engagement er waarschijnlijk door werd versterkt. Maar beter inzicht in het wetenschappelijke werk zelf van Hart krijgen we daardoor natuurlijk niet. Het biedt slechts een beperkte interpretatiecontext, niet zo relevant voor begrip van de conceptuele kwesties die Hart altijd ter sprake brengt. En het is dan een kwestie van persoonlijke smaak, zoals Nagel meent, of men al die details wenst te bespreken. Ik ben geneigd begrip te hebben voor het standpunt van Nagel, maar zeg er onmiddellijk bij dat dit nu eenmaal de aard van het biografische genre is: het is noodzakelijk altijd ook wat voveuristisch.

16 *London Review of Books* 3 februari 2005, p. 12. *En passant* kreeg Lacey als professionele rechts-theoretica een fikse veeg uit de pan: 'She is not equipped [...] to deal with the philosophical material' en 'she seems to have a weak grasp of what philosophy is.' *Ibid.*, p. 13. Maar zie de repliek van Blackburn en Waldron, in de *London Review of Books* van 17 februari 2005.

Hoe dit alles ook weze, interessant genoeg had Lacey wel degelijk een bepaalde relatie kunnen aanleggen tussen leven en werk van Hart, maar dan op een wijze die ze niet exploreert. Ook die relatie voegt niet zo heel veel toe aan onze kennis van het werk zelf van Hart, en de vraag naar de toegevoegde waarde van kennis over het intieme leven van Hart blijft dus relevant, maar het leert wel iets over de traditie waarin hij werkte. De samenhang terzake is met name te vinden tussen het leven en de *analytische geschriften* van Hart (vooral *The Concept of Law* en *Causation in the Law*). Een vergelijking met het leven van Harts tijdgenoot, naaste collega en vriend Isaiah Berlin kan dit aspect verhelderen.¹⁷ Bij Berlin *lijken* leven en inhoud van wetenschappelijk werk op heel directe wijze op elkaar betrekking te hebben.¹⁸ Berlin stond als publiek personage en hoogleraar politieke theorie te Oxford uiteraard bekend als liberaal, maar dat gegeven lijkt ook nauw samen te hangen met zijn persoonlijke geschiedenis als Let die samen met zijn ouders de onderdrukking en intimidatie van revolutionair Rusland moest ontvluchten.

Bij de liberale sociaal-democraat Hart heeft die relatie tussen werk en leven een minder zichtbare dramatische achtergrond, maar desondanks lijkt er ook hier een relatie te bestaan tussen zijn persoonlijke leven, zijn daaruit voortvloeiend maatschappelijk engagement, en zijn wetenschappelijk werk, dat stevig geworteld is in de Anglo-Amerikaanse analytische school.¹⁹ Bernard Williams heeft in de context van het gedachtegoed van de al aangehaalde Isaiah Berlin ooit eens opgemerkt, terecht naar mijn smaak, dat 'no abstract or analytic point exists out of all connection with historical, personal thought'.²⁰ Dit kan begrepen worden als een nauwelijks verholen kritiek op de analytische aanpak van filosofische vraagstukken, nogal *en vogue* te Oxford na de Tweede Wereldoorlog. In de kern komt die kritiek er dan op neer dat dergelijke aanpak geneigd is voorbij te gaan aan 'substantiele kwesties', wat in de context van het recht zou betekenen dat het zicht op de maatschappelijke en politieke relevantie van dat recht wordt ontnomen. Toch zou dergelijke kritiek op het werk van Hart misplaatst zijn, juist omdat

17 Zie hierover vooral de reeds vermelde biografie van Berlin, *infra* voetnoot 9.

18 Ik schrijf uitdrukkelijk 'lijken', want op wetenschappelijke wijze aantonen kan men zo'n relatie heel moeilijk. En dit omdat men dan gelijktijdig zou moeten bewijzen dat, mocht het leven van, bijvoorbeeld, Berlin, anders zijn gelopen, hij geen liberaal zou zijn geweest. De 'lakmoestest' terzake ontbreekt. Maar desondanks kan men natuurlijk wel een zekere waarschijnlijkheid ontwaren, een soort van 'conviction intime', om het eens in strafrechtelijke termen te gieten.

19 Dit laat onverlet dat ik de invloed van de analytische taal filosofie, die algemeen aan Hart wordt toegeschreven, wat twijfelachtig acht. Hoewel Harts inaugurale rede (*Definition and Theory in Jurisprudence*) inderdaad die invloed lijkt te hebben ondergaan, wordt in *The Concept of Law* het juridisch taalgebruik eerder illustratief gebruikt en niet zo zeer methodisch.

20 'Introduction' in I. Berlin, *Concepts and Categories*. Philosophical Essays, H. Hardy (ed.), London 1978, p. xii.

hij zich ook door zijn positivisme uitdrukkelijk als maatschappelijk geëngageerde *moraalfilosoof* heeft gemanifesteerd. Een aspect dat in de studie van zijn gedachtegoed nogal eens verwaarloosd wordt. Een van de eerste expliciete aanwijzingen voor zijn opstelling als moraalfilosoof is te vinden in de befaamde tekst van de zogenoemde *Holmes Lecture*, gepubliceerd in de *Harvard Law Review* uit 1958. Commentaar gevend op het eerder steriele karakter van de conceptuele analyse, schrijft Hart daar uitdrukkelijk over de positivistische scheiding tussen recht en moraal, dat die scheiding niet alleen een mogelijkheid is maar eigenlijk eerst en vooral een wenselijkheid.

‘For if we [...] make our protest against evil law in the form of an assertion that certain rules cannot be law because of their moral iniquity, we confuse one of the most powerful, because it is the simplest, forms of moral criticism. If we [...] speak plainly, we say that laws may be law but too evil to be obeyed. This is a moral condemnation which everyone can understand and it makes an immediate and obvious claim to moral attention. If, on the other hand, we formulate our objection as an assertion that these evil things are not law, here is an assertion which many people do not believe, and if they are disposed to consider it at all, it would seem to raise a whole host of philosophical issues before it can be accepted. [...]. [W]hen we have the ample resources of plain speech we must not present the moral criticism of institutions as propositions of a disputable philosophy.’²¹

Recht en moraal conceptueel van elkaar scheiden kan met andere woorden leiden tot helder taalgebruik, zo was de overtuiging van Hart, en juist dat komt het maatschappelijk debat ten goede. De voormelde kritiek op de steriele analytische aanpak door Williams, hoewel die een terechte waarschuwing kan zijn voor elke analytische filosoof, kan in die zin geen afdoend argument zijn om in ieder geval Harts gedachtegoed te brandmerken. Vragen over een ‘goede’ staatsinrichting en over het geestesleven kunnen inderdaad niet worden afgedaan met een analyse van het conceptuele alleen, maar toch is elk publiek debat over die kwesties wel geholpen met een coördinatie van het begrippenapparaat waarvan men gebruikmaakt. Eigenlijk lijkt vooral dat Harts punt te zijn. Heel concrete getuigen van de sociaal-maatschappelijke bekommernis van Hart zijn natuurlijk, ik alludeerde daar hiervoor al op, zijn baanbrekende ‘liberale’ politiek-filosofische

21 ‘Positivism and the separation of law and morals’, 71 *Harvard Law Review* 1957-1958, p. 593 e.v. Ook in *The Concept of Law* is een aantal frases te vinden die dit standpunt uitdrukkelijk verkondigen. Bijvoorbeeld op p. 205 en 206 (ik verwijs hier naar de editie uit 1961. De heruitgave uit 1994, met het bekende *Postscript*, heeft de welhaast onvergeeflijke editoriale vergissing gemaakt de paginering ten opzichte van de oorspronkelijke editie te laten verspringen).

geschreven, zoals de al genoemde gedachteswisseling met Lord Devlin. Maar ook zijn conceptuele geschreven zijn hier dus van belang, en naar mijn mening is het Hart geweest die, samen met Rawls (een persoonlijke vriend van Hart overigens, die *The Concept of Law* goed had gelezen),²² de analytische wijsbegeerte in zekere zin van een dreigende irrelevantie heeft gered. Hoe dan ook, het valt op dat Lacey op de zojuist vermelde wijze de relatie tussen leven en werk niet echt legt.

Werk

Een van de rechtsfilosofisch meest boeiende onderwerpen die in het boek van Lacey naar voren komen, heeft betrekking op Harts opvattingen over wat gehoorzaamheid aan (sociale, juridische) regels nu juist betekent. Zoals bekend stelt Hart in de *The Concept of Law*²³ dat een 'regel' bestaat wanneer een afdoend aantal leden van een groep bepaald gedrag accepteert als 'a common standard of conduct'. Regels worden gevolgd en als verplichtend ervaren, zo luidt de stelling van Hart, omdat men die op de een of andere wijze onderschrijft, en niet zozeer omdat men daartoe gedwongen wordt omdat er dreiging van sancties bestaat.²⁴ Het gaat uiteindelijk om wat Hart het interne aspect ('internal point of view') van het recht noemt, dat is hetgeen waarin (het opvolgen van) een 'regel' verschilt van het opvolgen van een loutere gewoonte of bevel. Dit interne aspect komt dan tot uiting doordat afwijking van de regel aanleiding geeft tot als gerechtvaardigd ervaren kritiek, zoals dat blijkt uit normatief taalgebruik.

'What is necessary is that there should be a critical reflective attitude to certain patterns of behaviour as a common standard, and that this should display itself in criticism (including self-criticism) demands for conformity, and in acknowledgements that such criticism and demands are justified, all of which find their characteristic expression in the normative terminology of "ought", "must", and "should", "right" and "wrong"',

aldus de meester zelf.²⁵

22 Zie bijvoorbeeld de verwijzingen ernaar in *A Theory of Justice*.

23 Over de ontstaansgeschiedenis van dit werk staan in deze biografie trouwens mooie passages te lezen (vanaf p. 222).

24 Het is hier waarin Hart zich distantieert van John Austin die hij in met name het eerste hoofdstuk van *The Concept* zo prominent als mikpunt opvoert. Inmiddels bestaat er overeenstemming over het feit dat Hart van Austins opvattingen een karikatuur heeft gemaakt. In Nederland heeft bijvoorbeeld Buijsen daar reeds op gewezen. Zie M.Buijsen, 'H.L.A.Hart en John Austin', *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 1994, p. 61-80.

25 *The Concept of Law*, p. 56.

Hart voert verschillende redenen aan waarom mensen regels als verplichtend ervaren, maar benadrukt dat het in ieder geval niet gaat om een soort van psychologische ervaring, en zeker ook niet noodzakelijk om de morele goedkeuring van de regel in kwestie (hoewel dat wel mogelijk is). Dit laatste is natuurlijk een zeer belangrijk aspect van Harts theorie, omdat juist hier de kern ligt besloten van de claim dat recht en moraal conceptueel van elkaar gescheiden zijn.²⁶ Wanneer hij het interne perspectief zou associëren met morele goedkeuring zou van zijn rechtspositivisme weinig overblijven.

Hoe dan ook, een van de vernieuwende aspecten van dit alles ligt onder meer besloten in het feit dat Hart het rechtspositivisme niet langer situeert in de methodologie van de empirische wetenschappen, maar duidelijk in die van de sociale wetenschappen. 'To understand any form of social structure, the methodology of the empirical sciences is useless; what is needed is a "hermeneutic" method which involves portraying rule-governed behavior as it appears to its participants.'²⁷ Niet langer dus staat de vraag voorop of het recht op objectieve wijze kan worden beschreven, zoals eerdere rechtspositivisten dat probeerden te doen of zoals in de fysica proefondervindelijke waarnemingen worden beschreven en geanalyseerd, maar gaat het om wat de deelnemers aan een sociale praktijk, zoals het recht, zelf ervaren. Hart geeft met andere woorden een 'hermeneutische draai' aan het rechtsbegrip, en om deze visie te materialiseren steunde hij onder meer op de taalkundige analyse²⁸ die op dat moment populair was te Oxford. Het verschil in houding van justitiabelen tegenover verschillende soorten van bevelen komt dan tot uitdrukking in de ervaring die mensen hebben wanneer ze gedwongen worden iets te doen ('Being obliged') dan wel dat ze een interne verplichting voelen iets te doen ('Having an obligation'). Het ene staat model voor het opvolgen van de bevelen van een struikrover, terwijl het andere betrekking heeft op het opvolgen van regels. Vandaar ook dat Hart, in tegenstelling tot bijvoorbeeld John Austin, de sanctie niet als wezenlijk ziet voor het recht. Burgers volgen regels op omdat ze menen dat ze dat behoren te doen, en Hart omschrijft een regel daarom als 'a reason for action'.

26 Ik ga hier nu niet verder in op dat andere wezenlijke aspect van Harts rechtsfilosofie, namelijk het vraagstuk waarin regels zich onderscheiden van rechtsregels, en het daarmee samenhangende onderscheid tussen primaire en secundaire regels, en de sociale betekenis en aanvaarding van de *ultimate rule of recognition*.

27 H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press 1983, p. 13. Het idee dat dit wezenlijk om een hermeneutische aanpak gaat, werd in eerste instantie gesuggereerd door MacCormick. Hart sloot er zich later bij aan.

28 Maar zie voetnoot 19.

Dit is inderdaad een van de aspecten die *The Concept of Law* zo'n stimulerend en vernieuwend boek maken, hoewel juist dat aspect tegelijkertijd hopeloos verwarrend is. Lacey suggereert nu in de eerste plaats dat Harts idee van het interne aspect afkomstig (b)lijkt van Max Weber. In ieder geval staat in Webers *Wirtschaft und Gesellschaft* (althans in de Engelstalige editie van Max Rheinstein, *On Law in Economy and Society*, 1954) te lezen dat 'Conduct [...] can be oriented on the part of actors toward their idea (vorstellung) of the existence of a legitimate order', en verder dat 'Only then will an order be called valid if the orientation toward [its] maxims occurs, among other reasons, also because it is regarded [...] by the actors as in some way OBLIGATORY or EXEMPLARY [...]'. Deze passages blijken in Harts exemplaar van dit boek onderstreept en voorzien van commentaar, zo laat Lacey ons weten. Verderop, bij gelijkaardige passages, schrijft Hart in de marge: 'Good, like it, likely to be useful.' Ook Webers claim dat 'An "EXTERNALLY" GUARANTEED ORDER may also be guaranteed "internally"', blijkt onderstreept. Wanneer John Finnis, die Harts exemplaar van het boek van Weber consulteert, Hart vraagt of hij misschien inspiratie heeft opgedaan bij Weber, ontkent Hart dat tot twee maal toe. Hij zegt de mosterd eerder bij Peter Winch' *The Idea of a Social Science* uit 1958 te hebben gehaald. De verklaring hiervoor is volgens Lacey dat filosofen die werken in de analytische traditie een zekere vijandigheid kennen tegenover de sociologie, en dat Hart zich daarom niet met Weber mee wenste te identificeren. Dat zou kunnen, maar helemaal overtuigend is dit *in casu* desondanks niet, want waarom zou Hart in het voorwoord van *The Concept* dan zo uitdrukkelijk hebben geschreven dat 'the book may also be regarded as an essay in descriptive sociology'?²⁹ Bovendien merkt Lacey niet op dat er tussen Winch en Weber, naast belangrijke verschillen, betekenisvolle overeenkomsten bestaan, en dat Winch Webers opvattingen ook druk heeft bediscussieerd. Hoe dan ook, interessante geschiedschrijving blijft het desondanks.

29 *The Concept of Law*, p. v. Een *statement* waar overigens al van in den beginne veel kritiek op is gegeven. Zie bijvoorbeeld J. Gibbs, 'Definitions of Law and Empirical Questions', 2 *Law and Society Review* 1968, p. 429. Wat mij betreft zou taalkundige analyse onderdeel van sociologische bewijsvoering kunnen zijn (maar zie tevens mijn bemerking bij voetnoot 19). Bovendien bevat Harts opvatting dat het al dan niet bestaan van een rechtssysteem uiteindelijk afhangt van het gedrag van bepaalde gezagsdragers (waarbij 'gedrag' ruim moet worden begrepen), wel degelijk een sociologische component. Uiteindelijk lijkt de discussie dan te gaan over wat men al dan niet als serieuze sociologie wenst te beschouwen, en vooral of sociologisch onderzoek empirische analyse vereist. Alleszins ik zou bereid zijn te aanvaarden dat *The Concept of Law* sociologische *allures* bezit, hoewel inderdaad ook niet meer dan dat. Vanuit dit perspectief zou een betere formulering zijn geweest dat *The Concept of Law* de normatieve concepten levert voor een descriptieve sociologie. Aldus Hart zelf in een pas recent, na het verschijnen van deze biografie, gepubliceerd interview uit de jaren zeventig (Lacey heeft overigens van dat interview gebruik kunnen maken). Zie D. Sugarman, 'Hart Interviewed: H.L.A. Hart in Conversation with David Sugarman', *Law and Society Review* 2005, p. 267-293.

Boeiend nu om te lezen zijn tevens de twijfels die Hart zelf had bij zijn opvattingen. Hierboven werd al gerefereerd naar de kritiek die zijn directe opvolger formuleerde als student, maar uit Lacey's boek blijkt bijvoorbeeld ook dat Hart al van in den beginne zelf sterk twijfelde aan zijn opvattingen over met name het interne aspect. Ze schrijft aldus dat uit zijn wetenschappelijk aantekeningen blijkt dat Hart

'was aware of the tenuousness of the distinction between his own and Austin's or Kelsen's sanction-based position. He saw the danger that, in seeking more clearly to differentiate his position, he would blur the boundaries between legal and moral obligation to a degree which would threaten his position as a legal positivist and move him perilously close to a natural law position'. (p. 192)³⁰

En inderdaad, wie ooit aan studenten heeft proberen uiteen te zetten wat de betekenis is van Harts opvatting van *obligation* en het interne perspectief, weet dat juist dit aspect al snel, ook door niet-specialisten dus, als de achilleshiel van zijn rechtsfilosofie wordt ervaren: hoe kun je beweren dat rechtsregels geen species van morele regels zijn, en ze gelijktijdig niet reduceren tot loutere beschrijvingen van bepaald gedrag? Hoe een tussenpositie innemen tussen het puur descriptieve positivisme van Austin en het natuurrechtsdenken van bijvoorbeeld Finnis?

In ieder geval blijkt uit zijn wetenschappelijke aantekeningen dat ook Hart zelf nooit helemaal overtuigd is geraakt van zijn formulering van wat het betekent verplicht te zijn een regel op te volgen. Nog voor *The Concept of Law* verschijnt, noteert hij reeds in zijn *notebook*:

'Yesterday's question not answered: today a reversion to this old conundrum about obligation: main questions are: A. Does "obligation" involve all three or only one of the following: I. Coercion or pressure behind the rules (sanction) [...] II. Recognition of primacy of rule. III. Recognition of rule as giving reason for action? B. What is proper inference from fact that (logically) x's obligation is compatible with no chance of suffering action?'

30 Zie hierover bijvoorbeeld tevens Stephen R. Perry, 'Hart's Methodological Positivism', in: Jules Coleman (ed.), *Hart's Postscript*, o.c., p. 311.

En vervolgens lezen we aanmoedigende woorden: 'It seems to get clearer – by pressing on this central theory – obligation.' (p. 223). Maar in 1980, wanneer hij overweegt een nieuwe editie van *The Concept of Law* te verzorgen, lezen we dan weer dat

'[a]t first just going through the book listing the points which I see to be wrong, doubtful or know to be attacked, seemed a tolerably pleasant occupation, but on reaching topic of legal obligation and turning aside from book to read the critics I had really not read [...] I see I am in deep trouble with sense that a really large set of errors chiefly (not alas exclusively) about morals will have to be confessed and task seems immense.' (p. 335)

Zoals eerder al aangegeven, ware het beter geweest indien Hart had verder gewerkt op kwalificaties van zijn werk, eerder dan proberen de kritiek van Dworkin te pareren. Dat had kunnen betekenen dat hij het onderscheid dat hij in het begin van de jaren tachtig heeft aanvaard tussen twee types van intern perspectief, namelijk een 'committed' en 'detached' perspectief, verder had kunnen ontwikkelen.³¹ Een *committed* perspectief ten aanzien van rechtsregels wordt dan ingenomen door diegenen die de regels daadwerkelijk aanvaarden, en een *detached* perspectief wordt ingenomen door diegenen die spreken alsof ze de regels accepteren, maar zichzelf er niet mee identificeren.

Hoe dan ook, opmerkelijke pagina's zijn dit. Het lijkt me hier niet de gelegenheid te zijn om de reikwijdte en beperkingen van Harts gedachtegoed verder te exploreren. Dat werd en wordt in de vakliteratuur volop gedaan, en ik verwijs daarvoor bijvoorbeeld naar het debat tussen wat men respectievelijk inclusieve en exclusieve rechtspositivisten noemt. In dat debat wordt vooral de suggestie van MacCormick opgepikt, die al in 1979 schreef dat '[...] if there are defects in his account [of obligation], that is merely a challenge to others to improve it'.³² Wel wil ik vermelden dat in ieder geval Hart zelf zich onder meer in het *Postscript* onder de zogenaamde inclusieve rechtspositivisten heeft geschaard, onder meer door de suggestie te doen dat wat hem betreft ook Dworkiniaanse rechtsbeginselen³³ kunnen worden

31 H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press 1983, p. 14-15 en *Essays on Bentham*, Oxford: Oxford University Press 1982, p. 153-155. Het onderscheid is afkomstig van J. Raz, *The Authority of Law*, Oxford: Oxford University Press 1979, p. 153-155.

32 N. MacCormick, *Legal Reasoning and Legal Theory*, Oxford: Oxford University Press 1978, p. 292. Zelf deed MacCormick een stevige duit in het zakje in zijn monografie *H.L.A. Hart*, London: Edward Arnold 1981, p. 29-44.

33 Zoals bekend heeft Dworkin in eerste instantie het bestaan van rechtsbeginselen aangegrepen om de scheiding tussen recht en moraal die Hart aanbrengt wat hem betreft te deconstrueren.

vervat in zijn rechtsconcept, zonder daarmee de sociale werking van de *ultimate rule of recognition* teniet te doen.^{34, 35}

Tot slot: op de schouders van een reus

Het werk van H.L.A. Hart heeft zich vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw ontwikkeld tot een referentiekader voor een groot deel van de rechtsfilosofische gemeenschap. Hij is daarmee de reus gebleken op wiens schouder kon worden gestaan (hoewel met een dergelijke metafoor de suggestie wordt gewekt verder te kunnen kijken dan de reus zelf, wat soms nogal prentieus (b)lijkt).³⁶ Desondanks is zijn werk al te lang vooral besproken in de context van de kritiek van zijn opvolger Ronald Dworkin, wat ertoe heeft geleid dat er weinig aandacht is besteed aan de *zelfstandige betekenis* en inspiratie van het werk van Hart zelf. Hopelijk is deze 'menselijke' biografie dienstbaar om die betekenis opnieuw onder de aandacht te brengen.

Summary

Since its development in the middle of the 20th century, H.L.A. Hart's oeuvre has become a beacon for the jurisprudential community. Hart turned out to be a giant on whose shoulders many have stood. Yet the significance in its

34 Zie *The Concept of Law*, editie 1994 (!), p. 250 en 263-268. Zie tevens p. 269. Overigens deed Hart die suggestie al enkele malen eerder. In een publicatie uit 1983 erkent hij namelijk uitdrukkelijk de rol van (rechts)beginselen: '[i]t is of crucial importance that cases for decision do not arise in a vacuum but in the course of operation in which a multiplicity of diverse considerations are continuously recognised as good reasons for a decision. These include a wide variety of individual and social interests, social and political aims, and standards of morality and justice; and they may be formulated in general terms as principles, policies and standards.' H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, o.c., 1983, p. 107. En reeds in verschillende passages in *The Concept of Law* is deze visie ook al te herkennen. In een passage waarin Hart zijn visie op de aard van moraliteit uiteenzet, is zijn uitgangspunt dat '[i]t is [...] necessary to characterize, in general terms, those principles, rules and standards relating to the conduct of individuals which belong to morality and make conduct morally obligatory'. *Concept*, 1961, p. 163 (cursivering toegevoegd). Hart lijkt hier dus wel degelijk toe te geven dat er meer is dan enkel rechtsregels die rechters leiden in hun beslissingen. Een verwijft dat hem in dit verband zeker treft, is dat hij nalaat uit te leggen waaruit voor hem nu precies het verschil bestaat tussen regels en beginselen. Zie verder N. McCormick, H.L.A. Hart, o.c., p. 41.

35 Als glosse vermeld ik nog dat in belangrijke delen van de rechtsfilosofische gemeenschap het werk van Dworkin vandaag als inadequaar en niet blijvend wordt ervaren. Een van de meest uitgesproken critici is B. Leiter. Zie bijvoorbeeld zijn 'Beyond the Hart/Dworkin Debate: The Methodology Problem in Jurisprudence', 48 *The American Journal of Jurisprudence* 2003, p. 17-52. Leiter gaat in dit artikel vooral in op de vraag of een beschrijvende rechtsfilosofie mogelijk is. Die vraag lijkt me ten gronde de kern van het Hart-Dworkin debat uit te maken. Tevens J. Gardner, 'Legal Positivism: 5^{1/2} Myths', 46 *American Journal of Jurisprudence* 2001, p. 199-229.

36 Zie over deze metafoor overigens tevens de bijdrage van T. Daems in deze aflevering.

own right of Hart's work has been neglected in recent years because his work has too often been discussed in the context of the Hart-Dworkin-debate. Hopefully, Nicola Lacey's recent biography of Hart, which is discussed in this review-article, will contribute to redress this omission. Three aspects of the biography are discussed here: 1) Hart's life; 2) the relation between his life and work; 3) his academic work.